

QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERINIŇ BÚGINGI KÚNDEGI TUTQAN ORNÍ

Allamberganova Gúlnara – professor

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali
«Folklor hám etnografiya» kafedrası*

*Baxshichilik nafaqat xalq o‘tmishining aks-sadosi,
ayni paytda bugungi kunning ham jarangdor ovozidir!
Shavkat Mirziyoyev.*

Tayanish sózler: qaraqalpaq baqsishılıq óneri, baqsı, milliy qádiriyat, dástan, duwtar, mádeniyat, tariyx, miyras, kórkem óner.

Ключевые слова: каракалпакское искусство бахши, национальные ценности, эпос, дутар, культура, история, наследие, искусство.

Key words: karakalpak bakhshi art, bakhshi, national values, dastan, dutar, culture, history, heritage, art.

Hár qanday xalıqtıń uzaq ótmishi, shınlıqqa tolı dáwirleri, waqıyaları, maqsetke muwapıq rawajlanıwı muzıka menen sıbaylas. Erte dáwirlerden baslap-aq muzıka úzliksiz ráwishte xalıqtıń jasaw ómiri, zamannıń aǵımı menen tıǵız baylanısta bolǵan. Qandayda bir waqıyaǵa baylanıslı dóregen nama, xalıq namalarına aylanıp ketken. Sonlıqtan xalıq naması - degen atama kelip shıqqan. Sol erte dáwirde beri atalıp kiyatırǵan xalıq namalarında sazǵa uqıbı bar insanlar dóretken. Biraq bul insanlardıń atları saqlanıp qalmaǵan. Sebebi shıǵarǵan namasın notaǵa túsirip qaldırǵanday, muzıka sawatı bar insannıń bolmawında. Eger sonday ilimli, bilimli jazba túrde qaldırǵanday yamasa Evropa mámleketlerindeki ullı kompozitorlarday bizde de, sawatlı insan bolǵanda, nama avtorı menen shıǵarması saqlanıp qalǵan bolar ma edi. Qaraqalpaq xalqında eń kúshli hám tez rawajlangan “xalıq awızeki dóretpeler” bolıp, olar atadan-balaǵa milliy miyraslar, dástúrler, qosıqlar, ónerler arqalı shınjırma-shınjır jazıw, oqıw yaǵnıy, sawatlı bolaman degenshe ushlasıp kelgen. Bul ekinshi jaǵınan xalıqtıń óz milliyligine sadıq ekenliginen derek beredi. Milliy muzıkamız tez pát penen rawajlangan. Sonlıqtanda hárbir insan dúnyaǵa keler eken, ol milliy muzıka menen tárbiyalanıp, kamalǵa keletuǵını belgili. Sebebi milliy muzıkada tálim-tárbiyaǵa aqıl-sanaǵa, adamgershilikke baslap tárbiyalawshı aqıl-násiyat qosıqlar qatarları óz ara tıǵız baylanısın tapqan.

Qaysı xalıqtı alıp qarasaqta óziniń milliy muzıkasınıń ózgesheligi, olardıń tili ham ómir

tárizi, tariyxı hám mádeniyatı, eń áweli onıń awız eki dóreiwshiligi-folklor kórkem ónerinde, dástan atqarıwshılıǵında ayrıqsha orın tapqan bolıp, bular milletniń ózligin ańlaw, onıń ózine say milliy qádiriyatların hám úrp-ádetlerin, dástúrlerin saqlaw, rawajlandırıw da áhmiyetli bolıp esaplanadi. Baqsishılıq óneriniń rawajlanıwına názer salatuǵın bolsaq, bul jol Axımbet baqsı mektebinen baslanadı. Onnan burında baqsılar bolǵan, biraq ókinishlisi olar haqqındaǵı maǵluwmatlar biziń kúnimizge shekem jetip kelmegen. Jaǵımlı hawazları, atqarıw sheberligi menen bir qansha jıraw, baqsı, sazendelerimiz xalıq arasınan shıǵıp, ózleriniń talantların, uqıbın xalıqqa kórsetip, el-jurtqa dańqı jayıp, tariyxta óshpes iz qaldırǵan ádiwli insanlarımız benen maqtana alamız. Haqıyqatında da, qaraqalpaq kórkem ónerindeki jıraw, baqsı, sazendelerimiz, saz-ásbablar túrleri haqqında maǵluwmatlar júdá kem hám ilimiy tárepten tereń izertlenbegen. Sebebi olardıń dóreiwshiligi erte dáwirlerde baslangan bolıp, baqsı hám jırawlardıń kópshiligi xalıqqa tanılıp, qol jazbalar jazılmay, izertlenbesten, dúnyadan ótip, olardıń sanı azayıp ketken, al qalǵanları bolsa toy merelerde ózleriniń atqarıwshılıǵı menen kózge túsip, óz ara baylanısıp áste aqırın ózleriniń arasında “mektep” shólkemlestirgen. Degen menen olarǵa da ustaz kerek bolǵan. Soń kórkem ónerdi izertlew isleri baslanadı hám baqsı, jıraw, sazendeler haqqında dáslepki maǵluwmatlar Q.Ayımbetov, T.Adambaevalardıń kitaplarında payda bola baslaydı. Xalqımızdıń

ásirler dawamında dóretken hám bizgeshe jetip kelgen ruwxıy bay miyraslarımızdın úlken bólegi awızeki kórkem dóretiwshilik úlgilerin quraydı. Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń kóplegen janrları arasında dástanlardın ayrıqsha ornı bar. Xalıq ómiriniń mın jıllıq tariyxı, dóretiwshilik qábiliyetin, azatlıq, erkinlik jolındaǵı gúresin, arızıw-úmitlerin, watansúywshilik hám adamgershilik páziyetlerin, milliy hám ulıwma insanıyılıq qádriyatların, intellektual, etikalıq, fizikalıq, ruwxıy, estetik tárbiya usılların ózinde jámlegen júzlegen dástanlardı bizgeshe jetip keliwinde baqsılardıń xızmeti kútá úlken desek qátelespeymiz. Xalıqtın milliy mádeniyatınıń ózgesheligi, olardıń tili hám ómir tárizi, ázeliy tariyxı, eń áweli onıń awızeki dóretiwshilik yaǵnıy, folklor kórkem ónerinde, dástan atqarıwshılıǵında ayrıqsha orın tapqan bolıp, bular xalıqtın ózligin ańlaw, ózine say milliy qádriyatları hám úrp-ádetlerin, dástúrlerin saqlaw, rawajlandırıwda biybaha bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri xalıq awızeki dóretiwshiliginiń eń áyyemgi hám quramalı túrlerinen biri bolıp, ol millettin tariyxıy yadın, estetikalıq kózqarasların hám jámiyetlik oy-pikirin jámlestirgen siyrek ushırasatúǵın mádeniy miyras bolıp esaplanadı. Baqsıshılıq kórkem óneriniń payda bolıwı tikkeley túrkiy xalıqlardıń áyyemgi epikalıq dástúrleri, mifologiyalıq kózqarası menen tıǵız baylanıslı. Dáslepki baqsılar tek ǵana kórkem atqarıwshı emes, al tariyxı awızsha saqlawshı, ádep-ikramlılıq normaların úgit-násiyatlawshı hám jámáátlilik estelikti bekkemlewshı shaxs sıpatında jumıs alıp barǵan. Sol sebepli baqsıshılıq kórkem óneri qaraqalpaq jámiyetinde sociallıq institut dárejesine kóterilgen.

Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneriniń tariyxıy rawajlanıw basqıshların bir neshe dáwirlerge bóliw múmkin. Dáslepki basqıshında baqsıshılıq epikalıq ráwiyatlar hám ápsanalar túrinde kóringen bolsa, keyingi dáwirlerde ol jetiliskeń dástanshılıq sistemaǵa aylanǵan. Ásirese, qaharmanlıq dástanlardın qalıplesiwi jámiyette watansúywshilik, mártlik hám sadıqlıq túsiniklerin bekkemlewde áhmiyetli rol atqarǵan. Qaraqalpaq baqsılarınıń repertuarında "Qırıq qız," "Góruǵlı" "Ǵárip-Ashıq," "Húrlıxa-Hamra", "Ashıq-Nájep", "Qırmandalı" hám taǵı basqa da dástanlar ayrıqsha orın iyeleydi. Bul shıǵarmalar xalıq tariyxınıń áhmiyetli basqıshların, jámiyetlik

qatnasıqlardı hám ádep-ikramlılıq idealdı kórkem obrazlar arqalı sáwlelendiredi. Baqsı atqarıwında tekst hám muzıkanın úzliksizligi, dramalıq súwretlew qurallarınıń kúshlilik epikalıq tásirshenlikti jáne de arttıradı. Sonday-aq, baqsıshılıq kórkem óneri qaraqalpaq xalqınıń turmıs tárizi hám geografiyalıq ortalıǵına da beyimlesken. Kóshpeli turmıs sharayatında baqsılar hár qıylı ayaqlarda atqarıp, mádeniy baylanıslardı bekkemlegen. Bul jaǵday baqsıshılıq kórkem óneriniń ayaqlıq usılları hám atqarıw variantlarınıń payda bolıwına sebep bolǵan. Zamanagóy globalıwı processleri qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneriniń rawajlanıwına eki tárepleme tásir etpekte. Bir tárepten, málimleme texnologiyaları hám ǵalaba mádeniyat tásiiri nátiyjesinde dástúriy kórkem óner túrlerine bolǵan qızıǵıwshılıq azayıp atırǵan bolsa, ekinshi tárepten, jańa imkaniyatlar baqsıshılıq kórkem óneriniń keń auditoriyaǵa jetip barıwına xızmet etpekte.

Ǵárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem ónerin mámleketlik dárejede qollap-quwatlawǵa ayrıqsha itibar qaratilmaqta. Milliy festival hám tańlawlar, ilimiy-ámeliy konferenciya, baqsılardıń qatnasıwındaǵı mádeniy ilajlar bul kórkem óner túriniń abırayın arttırmmaqta. Bunday ilajlar tek ǵana dástúrdi saqlaw emes, al onı zamanagóy mádeniy mákanǵa integraciya law imkaniyatın beredi. Sonıń menen bir qatarda zamanagóy baqsıshılıq kórkem ónerinde innovaciya lıq kózqaraslar da áhmiyetli orın iyeleydi. Dástúriy atqarıw formasın saqlaǵan halda zamanagóy saxna mádeniyatı hám texnikalıq imkaniyatlardan paydalanıw baqsıshılıq kórkem óneriniń tartımlılıǵın arttıradı. Bul bolsa jas áwladtı milliy kórkem ónerge tartıwda nátiyjeli qural bolıwı múmkin.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 14-maydaǵı "Baqsıshılıq kórkem ónerin jáne de rawajlandırıw is-ilajları haqqında"ǵı PQ-4320 sanlı qararına tiykar 2019-jıl 5-10-aprel kúnleri Surxandárya wáliyati Termiz qalasında I xalıqaralıq baqsıshılıq kórkem óner festivalı ótkerildi. Festivalda 72 den ziyat shet el mámleket wákilleri qatnastı. Baqsıshılıq óneri xalqımızdın eń eskiden kiyatırǵan súyikli ónerpazlarımızdın bir toparın quraydı.

Xalıqtın folklor ádebiyatı menen kórkem óneriniń rawajlanıwında belgili dárejede úles

qosqan atqarıwshılıqtıń xızmeti xalqımızdın kóp ásirlik tariyxınıń altın betlerin toltırıp kelmekte. Milliy baqsıshılıq kórkem ónerinde ózleriniń dóretiwshilik baylıǵı menen ayrıqsha xalıq húrmetine iye bolǵan tarawı bul baqsıshılıq kórkem óneri bolıp esaplanadı. Baqsılardıń dástan atqarıwshılıq repertuwarı tiykarınan ashıqlıq dástanlardan ibarat bolıp, "Gárip ashıq", "Góruǵlı", "Yusuf Axmet", "Ashıq Nájep", "Qırmándalı", "Bázergen", dástanların atqarıw sheberligi xalıq kewlinen keńnen orın alǵan. Baqsı (mongolsha hám buryatsha baxsha, baǵsha-ustoz, aǵartıwshı; sanskritcha bihikshu- qálender, darvesh), xalıq dástanshısı degen mánislerdi ańlatqan. Qosıq hám dástanlardı yaddan atqarıwshı, aytıwshı, áwladtan-áwladqa jetkeziwshı atqarıwshı. Baqsı sózi geyde shaman mánisinde de qollanıladı. Baqsı ataması shıǵıs xalıqları arasında termin ózgesheligi menen ataladı. Ózbek tilinde "baxshi", túrkmen tilinde "baxshi", qazaq tilinde jırshı", azerbayjan tilinde "ashúg", gruzin tilinde "migasan", armıyan tilinde "gusan", qaraqalpaq tilinde "baqsı", sózleri fonetikalıq hám funktsiyalıq karakteri jaǵınan ulıwma uqsasılıǵın ǵana ańlatıp qalmastan, olardı atqarıwshılıq óneriniń de jaqınlıǵı kórinedi.

Kórkem ónerimizde shıǵıs xalıq awızeki dóretpeleri kórkem ádebiyatı, muzıkalıq dástanları áhmiyetli orın tutadı. Bular áwladtan-áwladqa ótip kelgen sóz, qosıq, dawıs, saz ásbabları hám kórkem ónerin ózinde sáwlelendiriwshı biybaha sinkretik (lat.syncretismus- túrlerin birlestiriwshı) kórkem úlgiler bolıp tabıladı. Dástanlardıń hárbiri, bir pútin bolıp, ásirler dawamında insanlardıń ruwxıy mútajliklerin qandırıp kelgen áyyemgi shıǵıs kórkem óneri bolıp esaplanadı. Áyyemgi hám turaqlı dástanshılıq dástúrlerine iye bolǵan túrkiy xalıqlar ruwxıy mazmunına iye kórkem qádiriyatları, dóretiwshilik baylıqlar milliy miyraslar formasında izertlenip, kórkem ádebiyatqa baylanıslı-muzıkalıq qatlamdı quraydı. Atababalarımız olardı jaratıw, sóylew, jırlaw hám tınlaw menen uzaq ásirler dawamında ruwxıy mútajliklerin qandırıp, keleshekke isenim sezimi menen jasap miynet etip kelgen. Sonıń menen birge, dáwirler dizbeginen ótip saqlanıp, dástanshılıq dástúrlerin dawam ettirgen halda búgingi kúnniń ruwxıy hám bilimlendiriw faktori bolıp maydangá shıǵıwın támiyinlegen. Haqıyqatında da

dástanlar hám olardıń qosıqlarında xalıq ómiriniń málim tariyxıy rawajlanw dáwiri ushın tán bolǵan zárúrli máseleler kóterilip, shın yamasa ertek waqıyaları, ańız hám ráwiyatlar formasında shayır hám baqsılar tárepinen toqılıp ózlestirilgen, qayta islenen hám atqarılıp kelingin. Baqsılar yoshı menen insanlardıń kewil tórine tásir etken hám ruwxıy jaqtan azıqlantırıp kelgen. Áyyemgi dástanshılıq dástúrleri muzey yamasa qorıqhanaday jerde saqlanatuǵın nusqalardan ayrıqsha janlı miyras bolıp, usı künge deyin jámiyet qızıǵıwshılıǵı barǵan sayın artıp barmaqta. Túrkiy xalıqları dástanlarınıń dáslepki úlgileri aldın saz ásbabları keyinirek qosıqtan baslangan. Dástanshılıq tiykarǵı xalıq sharwashılıq penen shuǵıllanatuǵın, kóshpeli hám otırıqshı turmıs keshiriletuǵın aymaqlarda rawajlangan. Bunı usınıń menen anıqlama beriw gerek, saxra orınlarda, qaladan uzaq jerler hám awıllarda adamlar kún boyı isleytuǵın mashaqatlı miynetten keyin ózleriniń kewilin kóteriw, turmıs uwayımlarınan bir nápes azat bolıw ushın aqshamları bir jayǵa tóplangan. Bunıń nátiyjesinde xalıq qosıqları, termeleri, namalar hám dástanlardıń jaralıwına mútajlik tuwılǵan hám olar bara-bara insan ruwxıy ómiriniń ajıralmaytuǵın bólegine aynalǵan. Dástanshılar tınlawshılar hám óz isiniń ustası tárepten materiallıq hám ruwxıy xoshametlengen.

Dástan ádebiyatlar, poeziya, muzıka, kórkem sóz hám basqa túrlerin ózinde jámlegen qúdiretli, tásirli tárbiya quralı bolǵan. Xalıq dástanlarınıń mazmun kólemi bolsa keń hám reń-bären bolıp tabıladı. Olarda xalqımızdın social, siyasiy, ekonomikalıq turmısı, filosofiyalıq hám estetik qarawları, eski hám jańa, zulım hám azatlıq, ullılıq ortasındaǵı gúres óz sáwleleniwın tapqan. Dástanlarda insannıń ómirinde bolıp ótetuǵın barlıq waqıyalar tiykarınan shın, geyde erteklik, bórttirip ayılǵan gáplerge bay ańız hám ráwiyatlar ayılǵan.

Juwmaq ornında atap ótiw orınlı, qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri zamanagóy dáwirde dástúr hám innovaciya úylesimi tiykarında rawajlanıwı gerek. Bul procesti ilimiy tiykarda basqarıw hám qollap-quwatlaw milliy mádeniyatı saqlawdıń áhmiyetli faktorlarınan biri bolıp esaplanadı.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Moyanov Í. “Qaraqalpaq baqsılarınıń pedagogikalıq kózqarasları” atamasındaǵı magistrlik dissertaciyası. Nókis - 2012.
2. Jumaniyazov K. Baxshilik óneri hám dástanshılıq dástúrleri. - Tashkent: Fan, 2018.
3. Qosimov B. Turkiy xalqlar folklori va epik tafakkur masalalari. Tashkent - 2016.
4. Allambergenov S. Qaraqalpaq xalıq muzıka mádeniyatı. Nókis - 2015.
5. Karimov N. Ańanaviy musiqa va zamonaviy madaniyat. Tashkent- 2021.
6. A.A.Erejepov. Baqsılardıń dástan atqarıw usılları. Tashkent - 2025
7. Q.Maqsetov. Qaraqalpaq jıraw-baqsıları. Nókis - 1983.

РЕЗЬУМЕ. Бул мақалда қарақалпақ халқының бақсıshılıқ óneriniń óзине тánлиги hám búgingi kúндеgi onıń tutqan ornı haqqında sóз etiledi. Baқsıshılıқ kórkem óneri atqarıwshıdan tayarlıq, itibarlılıқ, sabırlılıқ, hám úlken miynetti talap etedi. Jáne de бул мақалда бақsıshılıқtıń qáliplesiw basqıshları, atqarıw texnikası, kórkem-estetikalıq ózgeshelikleri hám zamanagóy mádeniy processteги ornı haqqında sóз etiledi.

РЕЗЬУМЕ. В данной статье рассказывается об особенностях искусства бахши каракалпакского народа и его роли на сегодняшний день. Искусство бахши требует от исполнителя подготовки, внимательности, терпения и большого труда. Также в данной статье рассматриваются этапы становления искусства бахши, техника исполнения, художественно-эстетические особенности и его роль в современном культурном процессе.

SUMMARY. This article discusses the uniqueness of the Karakalpak people's art of bakhshi and its role today. The art of bakhshi requires preparation, attentiveness, patience, and great effort from the performer. This article also discusses the stages of formation of bakhshi art, performance techniques, artistic and aesthetic features, and its role in the modern cultural process.

МИЛЛИЙ САЗ ӨНЕРИ ИЗЕРТЛЕҮШИСИ

Бегжанов Бердақ – «Вокал» кафедрасы баслығы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Кенжебаева Сабира Сайлауовна – доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Tayanısh sózler: qaraqalpaq xalıq qosıqları, awızeki dóretiwshilik, milliy qádiriyatlar, estetikalıq tárbiya, ádep-ikramlılıq tárbiya, mádeniy miyras, ruwxıy rawajlanıw.

Ключевые слова: каракалпакские народные песни, устное творчество, национальные ценности, эстетическое воспитание, нравственное воспитание, культурное наследие, духовное развитие.

Key words: karakalpak folk songs, oral art, national values, aesthetic education, moral education, cultural heritage, spiritual development.

Синкретикалық көркем өнер ең ески жанр болып, қарақалпақ фольклорында сақланып келген. Қарақалпақ фольклорын жанрлық жақтан классификациялағанда мотивке тән сюжет, композиция, яғный саз, сөз, хәрекетлердің өзине тән туўма ырғақлары менен бир-биринен ажыралып туратуғынын көриўимизге болады.

Ә.Алымов бар күш-ғайратын, жигерин халқымыз арасынан аўыз әдебияты үлгилерин жыйнаўға, оларды баспаға таярлаўға хэм изертлеўге арнады. Ол

қарақалпақ жумбақларын жыйнаў, системаластырыў хэм монографиялық бағдарда изертлеў жумысларын биринши болып қолға алды хэм усының нәтийжесинде 1970-жылдың 18-февралында «Қарақалпақ халық жумбақлары» деген атамадағы кандидатлық диссертациясын белгили фольклорист Қ.Мақсетовтың илимий басшылығы менен табыслы түрде жақлады. Халық даналығының жемиси болған бул жумбақлар қарақалпақ